

ETNOGRAFIYA

TABIAT KULTLARI BILAN BOG'LIQ E'TIQODIY QARASHLAR
(SURXON VOHASI MISOLIDA)

Tursunov Saypulla Narzullayevich,

*Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası mudiri,**Tarix fanlari doktori, professor**e-mail: tursunovsafullo12@mail.ru.*

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0009-0005-2553-6164>

Annotatsiya: Maqolada Surxon vohasi tabiati, iqlimi va joylashuv geografiyasining qulayligi bois tabiat kulti bilan bog'liq tabiat yodgorliklari, bahaybat va qadimiy daraxtlar, tosh hamda suv manbalari, bahaybat tog'lar bag'ridagi ulkan g'orlar, chuchuk suv manbai bo'lgan mo'jizaviy buloqlar kabi g'ayrioddiy tabiiy majmualarning mo'jizaviy kuchlari hamda davolash xususiyatlariga ishonish kabi masalalar o'rin olgan.

Kalit so'zlar. Surxon vohasi, tabiat, iqlim, kult, yodgorlik, daraxt, tosh, tog', buloq, ziyoratgoh, mo'jiza, shifo.

Аннотация: В статье в связи с удобством природы, климата и географического положения Сурхандарьинского оазиса приводятся памятники природы, связанные с культом природы, деревьями-великанами и древними, каменными и водными источниками, огромными пещерами в лоне гор-великанов, чудотворными в статье верят в источники с пресной водой, чудодейственные силы и целебные свойства.

Ключевые слова: Сурхандарьинский оазис, природа, климат, культ, памятник, дерево, камень, гора, родник, святыня, чудо, исцеление.

Abstract: In the article, due to the convenience of the nature, climate and geographical location of the Surkhan oasis, natural monuments associated with the cult of nature, giant and ancient trees, stone and water sources, huge caves in the lap of giant mountains, miraculous springs with fresh water source, miraculous powers and healing

properties are believed.

Keywords: Surkhan oasis, nature, climate, cult, monument, tree, stone, mountain, spring, shrine, miracle, healing.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida munosib hissa qo'shgan O'zbekiston hududida ilk insoniyat moddiy va ma'naviy madaniyatini o'zida shakllantirgan Surxon vohasi tarixi masalasi jahon tarixchilarini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Surxon vohasi tabiati, iqlimi va joylashuv geografiyasining qulayligi bois tabiat kulti bilan bog'liq tabiat yodgorliklari, bahaybat va qadimiy daraxtlar, tosh hamda suv manbalari, bahaybat tog'lar bag'ridagi ulkan g'orlar, chuchuk suv manbai bo'lgan mo'jizaviy buloqlar kabi g'ayrioddiy tabiiy majmualardan iborat. Ana shunday boy tarixga ega Sherobod tumaniga qarovchi bugun Ko'hitang tog' oldi qishloqlariga kiruvchi Shalqon, Poshxurt, Qorabog', Zarabog', Sherjon, Kampirtepa, Qizilolma, Vandop qishloqlarida ekinlarni sug'orishda soy va buloq suvlaridan foydalangan. Shalqon qishlog'ida Gusfan, Xurgardan, To'pli, Soyxo'ja kabi soylari, Poshxurt qishlog'ida esa Uybuloq, Chillabuloq, Yakkatut, Ko'kchinor, Xolajibuloq, Anjirotabulog'i, Tulxotinbulog'i, Arabuloq, Gulibuloq, Yigitlik bulog'i, Jumabuloq, Xojibuloq, Kovushbulog', Halqazar bulog'i, Zarabog' qishlog'ida Gumbazbulog', Jo'yabuloq, Rahimbuloq, Lolabuloq, Kayg'ubuloq, Xo'jabuloq, Chuqurbuloq, Shuturbuloq, Vandop qishlog'ida Chashmdilli bulog'i,

Xiloba, Jirdanak, Chilonota, Chashmihayot, Chashminajot, Chashmi polvon, Darnov, Ko'iqishloq, Bandibaland, Darg'ul, Olmabuloq, Jiydabuloq, Kampachinor, Bog'yoroq, Bog'iso'xta kabi buloqlarni sanab o'tish mumkin.

Xomkon qishlog'ida ham o'nlab soylar va buloqlar bo'lgan. Jumladan Oxurlisoy, Oqbuloqsoy, Jiydalisoy, Tollisoy va boshqalar. Buloqlariga Beshbuloq, Xujaipok bulog'i, Osmonbuloq, Oqbuloq kabi 70 dan ortiq buloq bo'lgan. Panjop qishlog'ida esa 114 buloq bo'lgan, Hazorxona, Binirez, Kachdara, Kamarak, Tovsang buloqlaridan foydalangan holda panjobliklar dehqonchilik qilganlar. Panjob nomi ham ana shu buloq suvlarning alohida-alohida ariqlarda oqishidan, ya'ni besh suv ma'nosidan kelib chiqqan[2;114].

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani markazidan 40 km masofa uzoqlikda tog' yon bag'rlarida joylashgan tarixi 500 yilga borib taqaladigan ko'hna Zarabog' (Zar buloq) qishlog'i, har bir qishloqning nomlanishi ma'lum bir voqeylik sababli yuzaga keladi, qishloqda taxminan 12 ta buloqlar mavjud bo'lgan, qishloqning Zarabog' (Zar buloq) qishlog'i deb nomlanishi buloqlarning ko'pligidan bo'lsa ajabmas[7].

Bundan tashqari, Zarabog' — Sherobod tumanidagi qishloq nomi. X-XI asrlar yodgorliklari asosida tuzilgan "Lug'ati furs"da bu so'z «Zamini zarog'an va sathi chu sang. Na oromgohu na obu giyoh» (tosh-singari qattiq, qumloq yer, unda na suv, na giyoh, na oromgoh bor) deb izohlanadi. Tojik tili tarixida zarog'an, zarog'ang (varianti jarog'an, jarog'ang)-qumli joy, zarang yer, qattiq joy; qumloq, qumi ko'p maydon; sho'rxok yer, sho'razor. Zarag'on va bog' so'zlaridan tuzilgan va quyidagicha o'zgarish yuz bergan: Zarog'onbog' > zaronbog' > zarangbog' > zarabog'. Qishloq tog' ichkarisida, Poshxurtning yuqorisida joylashgan, o'rnining toshloq joy ekanligiga nisbat etilgan. Mahalliy aholi zarang; (qizil po'stli, mevasiz, qattiq cho'pli tog' daraxti-zarang; ko'p yillar o'zlashtirilmay tuprog'i

zichlanib, qotib ketgan yer-zarang) va bog' so'zlaridan (qattiq yerdagi bog', zarang joyidagi bog') tuzilgan deb tushuntiradi. Zaron (tilloli, oltinli) bog' deb izohlovchilar ham bor[2;85].

Shuni qayd etish kerakki, O'zbekiston hududida joylashgan ziyoratgohlar bilan bog'liq qarashlarni quyidagicha tasniflash mumkin: 1. Hazrati Xizr bilan bog'liq qarashlar; 2. Islom dinidagi mashhur sahobalar va ularning izdoshlari bilan bog'liq tasavvurlar; 3. Avliyolar bilan bog'liq qarashlar; 4. Ayol tasviridagi kultlar bilan bog'liq qarashlar; 5. Muqaddas buyumlar bilan bog'liq qarashlar; 6. Hayvonlar bilan bog'liq qarashlar; 7. Tog'-u tosh va g'orlar bilan bog'liq qarashlar; 8. Daryo, ko'l va buloqlar bilan bog'liq qarashlar; 9. Daraxt va o'simliklar bilan bog'liq tasavvurlar; 10. Tush ko'rish bilan bog'liq qarashlar; 11. Shayx (sayyidlar, xo'jalar va eshonlar)lar nomi bilan bog'liq qarashlar[3;18].

Sherobod tumani Zarabog' qishlog'idagi buloqlar ichida eng qadimiysi va hozirgi kunga qadar zilol va shifobaxsh suvi bilan barchaga tanilgan, qishloq markazidan 6-8 km chamasida uzoqlikda joylashgan «Qo'tir buloq» xalq tilida Hayitbiy bobo (Ko'kboy ota) bulog'i nomi bilan mashhur qaynar buloq bo'lib, misoli buloqni himoyasiga olgan sarkardadek turgan, ikki odam qulochi zo'rg'a yetadigan chinor daraxti tagida joylashgan qaynar buloq ichida yuzlab baliqlar mavjud bo'lib, u baliqlarni mahalliy aholi olib iste'mol qilishdan qo'rqishadi[7].

Buloq yonida uyi joylashgan Ashraf opaning so'zlariga qaraganda ushbu baliqlarni iste'mol qilgan insonlar har-xil teri kasalliklarga chalinishi, hattoki o'lim yoqasiga kelib qolishi haqida rivoyatlar uchraydi. Ushbu qaynar buloq 3-4 asrlardan buyon mavjud bo'lib, yilning sovuq fasllarida suv harorati ko'tarilib issiq holatga kirib o'zidan bug' hosil qiladi. Yoz fasllarda esa sovuq haroratni o'zida mujassam etgan buloqning suvidan to'yib ichsangiz ham tomog'ingiz og'rimaydi. Eng muhimi u ko'plab kasalliklarga: oshqozon-ichak, jigar, buyrak kasalliklarini davolash va ichki a'zodagi toshlarni maydalashda juda

foydali[7].

Rivoyatlarga ko'ra qishloqda yashab, buloq yonidagi qabristonga dafn qilingan Hayitbiy bobo qishloq tabibi bo'lib, qishloqda betob bo'lib qolgan insonlar tabibning yoniga kelib davo topishgan, tabibning qo'llari tekkan bemor tezda tuzalib sog'ayib ketgan. Hozirgi kunga qadar ushbu qaynar buloqqa kelib buloq suvini iste'mol qiluvchi insonlar soni ko'pchilikni tashkil qiladi desam mubolag'a bo'lmaydi[7].

Ma'lumki, tabiat kulti bilan bog'liq ziyoratgohlarga odamlar asosan, shifo izlab kelgan, bu yerda iltijo qilish bilan bir qatorda muqaddas obyektdan davolovchi kuchni olish maqsadida magik harakatlar va marosimlar (buloq suvidan ichish va cho'milish, ziyoratgoh tuprog'ini tanaga surtish, toshni tavof qilish va atrofini aylanib niyat qilish, tosh ustida yotish, daraxtlarni quchoqlash, alam bog'lash, niyat qilib, suvga tanga tashlash) bajarilgan[3;22].

Demak, bugungi kunga qadar saqlanib qolgan is chiqarish, chiroq yoqish, daraxtlarga latta bog'lash, tosh va muqaddas buloqlarning mo'jizaviy kuchlari hamda davolash xususiyatlariga ishonish kabi urf-odatlar saqlanib qolganligini ko'rish mumkin.

Shuningdek, Surxon vohasi aholisining tabiat unsurlariga nisbatan ehtiyotkorona munosabati va ularni e'zozlash bilan bog'liq qarashlar xalqimiz orasida "qadamjo", "aziz joy", "muqaddas qadamjo" kabi nomlar bilan ataladi.

Bunda odamlar asosan, shifo izlab, iltijo qilish bir qatorda muqaddas obyektdan davolovchi kuchni olish maqsadida ma'lum harakatlar va marosimlar (buloq suvlaridan ichish, cho'milish, toshni tavof qilish, atrofini aylanib niyat qilish, tosh ustida yotish, daraxtlarni quchoqlash, mato bog'lash, niyat qilish, suvga tanga tashlash) bajariladi.

Musulmon ulamolari tomonidan tabiat kulti bilan bog'liq qarashlar shirk amal sifatida qaraladi. Ammo, shunday bo'lsa-da, barcha tabiat kultlari, ya'ni muqaddas tog', g'or, daryo, daraxt va buloqlar poklik ramzi hisoblanib, niyat qilish amallari baribir uchray turadi.

Ziyoratgohlarga xos yana bir narsa

shundaki, uning hududida biror qadimiy daraxt yoki buloq mavjuddir. Masalan, Oltinsoy tumanidagi Xo'jasoat qishlog'i chekkasida joylashgan Qurbon Soat ziyoratgohida (XVII asr) qadimiy, azim tut daraxti o'sadi. Bu joy XVII asrning o'rtalarida yashagan islom ilmining bilimdoni Qurbon o'g'li Soat dafn etilganligi sababli Qurbon Soat ostonasi deb atalgan[5;27].

Daraxtlar kultiga alohida to'xtalib o'tish lozim. Xonjiza mahallasi yo'lining chap tomonida, qishloqdan ancha uzoqda Mozori To'q ziyoratgohi joylashgan bo'lib, uning atrofida do'lana daraxti bor. Xonjiza mahallasi Debodom qishlog'ining tepasida Xo'jai Murid ziyoratgohi, undan sal yuqoriroqda Darvozaho ziyoratgohi joylashgan bo'lib, bu yerda tog'ning uch joyidan suv chiqib turadi. Xonjiza jamoa xo'jaligi Xo'jayi Asmin qishlog'i tepasida Ko'yi safet (Oq tog') etagida Qirq qiz (Chil duxtaron) ziyoratgohi joylashgan. Tog' oppoq ko'ringani va tepasida doim qor bo'lgani uchun shunday deb ataladi. Tog' orasida qirqta archa bor. Bu yerda Shakarsib (Shakar olma) bulog'i ham bor. Xo'jayi Asmin nomli avliyo bilan bog'liq ziyoratgoh qishloq tepa qismidagi Ko'yi safet tog'i etagida joylashgan.

Shuningdek, Boysun tumanidagi Sayrob chinoriga nisbatan ham aholi orasida ehtiyotkorona munosabat va uni e'zozlash bilan bog'liq diniy-ekologik qarashlar shakllangan. Bu daraxt tabiat yodgorligi sifatida davlat qaramog'iga olingan. Chinorning yoshi 950 yilga yaqin. Balandligi – 26 m. Shox-shabballarning diametri – 21 m. Tanasining balandligi bo'yicha o'lchami — 9,7 m. Tanasining ildizi bo'yicha o'lchami - 16,5 m. Kavagining yer sathidan o'lchami — 3,5 m. Kavagining balandligi bo'yicha o'lchami – 7 m. Kavagining og'zi to'g'ri uch burchak shaklda[8]. Daraxtning kavagida oktyabr to'ntarilishiga qadar eski maktab joylashgan. 1920 yilda qishloq kengashi idorasi bo'lgan. 1932-1934- yillarda 1-otliq askarlar polkining lageri kutubxonasi joylashgan. 1936-yilda qishloq savdo do'koni bo'lgan. Sayrob chinori yonida muqaddas buloq va unda baliqlar bimalol suzib yuradi.

Hech kim baliq ovlamaydi, aksincha, ziyoratga kelganlar baliqlarni oziqlantiradilar.

Umuman olganda, tabiat kultlari asosan, davolovchi funksiyani bajargan. Masalan, buloq suvlari tarkibidagi turli minerallar sababli ularning shifobaxsh xususiyatlari buloqlarga nisbatan “muqaddaslik” tushunchasini shakllantirgan.

Dunyo xalqlari oʻrtasida ham daraxt kultiga sigʻinish va uni muqaddaslashtirish bilan bogʻliq bir qancha qarashlar hamda marosimlar mavjud. Bunday qarash va marosimlar zahirida olam hamda odamning yaratilishini daraxt timsoli bilan bogʻlab, “Hayot daraxti” ni olamning asosi (oʻzak, oʻq, ustun) sifatida tasavvur etish yotadi. Shu sababli, turli ezgu niyat va tilaklarni amalga oshirish hamda kasalliklarga shifo izlash maqsadida daraxtlar bilan bogʻliq marosimlar oʻtkazilgan. Dunyoning turli xalqlarida “Hayot daraxti” ramzlari mavjud boʻlib, mazkur ramzlar kundalik turmushda keng foydalanilgan. Jumladan, sopol va chinni buyumlar hamda meʼmoriy obidalaridagi naqshlarda “Hayot daraxti” ramzlarini koʻrish mumkin[4;222]. Umuman olganda, daraxt kulti bilan bogʻliq qarashlarda hayotning boshlanish nuqtasi oʻsimliklar hisoblanadi. Oʻlim – hayot bilan aloqani qayta tiklashdir. Yaʼni, inson vafot etgach, ruh sifatida daraxtga aylanadi: jasad inson shaklini daraxt shamoyiliga oʻzgartiradi. Yaʼni, oʻlim shunchaki moddiylikning oʻzgarishi va insonning boshqa darajaga oʻtishini anglatadi. Bu hayot formulasi boʻlib, tabiat va inson oʻrtasidagi uzviylik hamda bogʻliqlikni anglatadi. Insonning daraxt va oʻsimlikka aylanishini koʻp hollarda inson qoni bevaqt

toʻkilgan joyda paydo boʻladigan oʻsimliklar misolida koʻrish mumkin.

Kishilarni oʻz oʻtmishi bilan bogʻlovchi rishta, insonning tabiat, hayvonot va oʻsimlik olami haqidagi ilk qarashlari totemistik tasavvurlarni aks ettirgan. Totemlar bilan bogʻliq koʻplab asotir va rivoyatlar toʻqilgan. Totemizmda asosi boʻlgan “totem” (Shimoliy Amerika hindularining “Ojibve” qabilasi lahjasidagi “ot–otem” soʻzidan olingan – “uning urugʻi”) atamasini birinchi marta 1791 yilda Jon Long “insonning hayvon va oʻsimliklar bilan qon-qarindoshligi haqidagi ishonch” ni anglatuvchi soʻz sifatida qoʻllagan. Uning fikriga koʻra, har bir qabila yoki urugʻ oʻzlarini biror oʻsimlik yoki hayvon bilan atagan va ularga aloqador hisoblagan[6;28]. Bu aloqadorlik oʻziga xos qarindoshlik sifatida anglangan. Bunday hayvon, oʻsimlik yoki buyum muqaddaslashtirilib, unga sigʻinilgan.

Fetishizm unsurlari hozirgi davrda ham turli xalqlar urf-odat va eʼtiqodlari (haykal, surat, tumor, koʻzmunchoq va har xil ramzlar) da saqlanib qolgan. Shuningdek, muqaddas joylarga sigʻinish, daraxtlarga latta bogʻlash, is chiqarish, qabrlarni ilohiylashtirish, ularning moʻjizaviy kuchiga ishonish fetishizmning oʻziga xos koʻrinishidir.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xullas, Surxon vohasining muqaddas qadamjolari va ziyoratgohlariga oid qimmatli tarixiy hamda etnografik maʼlumotlar mavjud boʻlib, oʻzbek milliy madaniyatida ziyoratning tutgan oʻrnini anglashda tarixiy asos vazifasini oʻtashi bilan ham qadrlidir.

ADABIYOT VA MANBALAR ROʻYXATI (ИСПОЛЬЗОВААННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ashirov A. “Avesto” dan meros marosimlar. – T., 2001.
2. Tursunov S. va boshq. Sherobod tarixi va etnografiyasi. – T. 2014. B. – 85, 114.
3. Jumayeva Sh. Toshkent viloyati ziyoratgohlari: rivojlanish bosqichlari va oʻziga xos xususiyatlari. Tarix fanlari boʻyicha falsafa doktori dissertatsiya avtoreferati. Termiz. 2022. – B. 18, 22.
4. Karomatov H. S. Oʻzbekistonda moziy eʼtiqodlari tarixi. – Toshkent, 2008. – B. 222.
5. Pardayev M. Oltinsoy ziyoratgohlari. Ona qishlogʻim. – B. 27.
6. Dinshunoslik asoslari. (Masʼul muharrir: I.Usmonov) – Toshkent: Toshkent islom

universiteti nashriyot matbaa birlashmasi, 2013. – B. 28.

7. Dala yozuvlari. Sherobod tumani, Zarabogʻ qishlogʻi. 2022 yil.

8. Dala yozuvlari. Boysun tumani, Sayrob qishlogʻi. 2022 yil.